

## ЗЕМСЬКІ ШКОЛИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

24 березня 1898 року в Бердянському повіті Таврійської губернії сталася надзвичайна подія. Спеціальна комісія при Міністерстві народної освіти доручила Бердянському земству представляти країну в секції з народної освіти на Всесвітній виставці в Парижі 1900р. Чому було обране саме це селянське земство Північного Приазов'я, яке не перевищувало за розмірами 746,484 десятин землі, з населенням приблизно 200 тисяч і було подібним на інші повіти Півдня України?

Відповідь на це спробуємо знайти, розглянувши архівні джерела, педагогічну пресу др. пол.ХІХ ст.

Згідно з „Положенням про губернські та повітові земства”(1864 р.) в Україні перші земства з'явилися в 1865 році в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях, у 1866 році – в Катеринославській та Таврійській, до складу останньої входило і Бердянське земство. Земствам було дозволено займатися господарчими, соціальними та освітніми справами, хоча в останній галузі права їх були обмежені. В освітніх питаннях права земства вичерпувалися такими пунктами: надання земству права утримання і порядку звітності про грошові кошти; рекомендація кандидатів на вчительські посади; вибори попечителів училищ, заснування початкових, середніх та професійних шкіл. Усі турботи про початкову освіту були віднесені до компетенції повітових земств, які мали право дбати лише про матеріальне забезпечення народних шкіл, але, в той же час, члени земства не мали права складати програму навчання, контролювати навчально-виховний процес тощо.

Як свідчать матеріали, видані Бердянським земством: „Нариси діяльності Бердянського повітового земства Таврійської губернії з народної освіти з 1866 по 1896 рр.”, „Збірник постанов Бердянського повітового зібрання з 1866 по 1908 рр.”, „Звіт постанов Бердянської повітової управи про народну освіту за 1914/1915 рр.”, члени земства добре розуміли значення грамотності та освіченості народних мас, ролі народної школи у цій справі. І хоча за „Положенням...” витрати земства на народну освіту були віднесені до розряду „необов'язкових”, то саме в цій галузі в Бердянському повіті земська діяльність членів управи О.Товбича, І.Хардало, В.Гаєвського та інших стала найуспішнішою.

З аналізу архівних матеріалів та періодики тих часів видно, що земські шкільні комітети, які нерідко складалися з людей прогресивних поглядів, відшкодовували 85% шкільного бюджету на спорудження нових шкіл, удосконалення методики викладання, широке впровадження таких дисциплін, як історія, природознавство, географія рідного краю; удосконалення методичної підготовки вчителів народних шкіл (Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.: У 2т. – Одеса, 1925-1927. – С.12-15).

Просвітницька діяльність прогресивних земств привертала увагу видатних педагогів того часу – К.Д.Ушинського, М.П.Драгоманова, М.І.Пирогова, С.Ф.Русової.

Великі надії на розповсюдження шкіл для народу К.Д.Ушинський покладав на земства – місцеві органи самоврядування. Педагог справедливо вважав, що земська школа може бути основою народної освіти, і підкреслював, що „земська школа і народна школа – синоніми” (Ушинский К.Д. Вопросы о народных школах // Собр.соч.: В 10 т. – Т.2. – М.: – 1948. – С.259).

Цікаво, що впевненість К.Д.Ушинського у можливості земств у справі розвитку народної школи з’явилась завдяки його знайомству з діяльністю приазовських земств – Олександрівського і Бердянського. За справами у цій „педагогічній Мецці” він стежив „давно й зі справжньою насолодою” завдяки заочному знайомству з М.О.Корфом, з ім’ям якого пов’язаний розвиток земської школи у Призов’ї в 60-80 рр. XIX ст.

З ініціативи М.О.Корфа Олександрівська повітова училищна рада, Бердянське, Маріупольське, Мелітопольське земства, починаючи з 1869 року, кожного року друкували звіти про стан народної освіти у своїх повітах. Ці звіти, у яких детально висвітлювались питання організації та фінансування земських шкіл, їх програми, проведення екзаменів, методичної підготовки вчителів та багато інших, уважно й з інтересом вивчав К.Д.Ушинський. В одному з листів до М.О.Корфа він писав: „Я беру з собою як Ваші звіти, так і кілька інших, щоб на дозвіллі подумати про них як слід” (Ушинский К.Д. Письмо Корфу Н.А. / Собр.соч. – Т.6. – М., 1949. – С.565).

Розглядаючи роль українських земств у розвитку народної освіти, С.Русова також відзначила особливу роль селянського Бердянського земства Таврійської губернії. „Найбільш уважливо ставився до народної освіти Бердянський повіт, цілком селянський, – писала С.Русова, – асигновки на народну освіту в цей час зростали... почалися вони в 1869 році з 19000 карб., піднялись в 1910 р. до 261 500 крб., – з 18% загального обрахунку до 37,8%, тоді, як у інших повітах витрати на освіту не піднімалися вище 12-19%” (Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – Листопад. – С.37).

Щодо ефективності просвітницької діяльності членів Бердянського земства досить цікавими є й такі факти. Земські статистичні повітові переписи зафіксували у 1881-1883 рр. 4% грамотних серед селян Чернігівської губернії, Полтавської 4,7%, Харківської 4,8%, а загальний показник грамотних на Україні на початку 80-х років XIX століття складав 4,5% (Фальборк Г., Чарнолусский В. Народное образование в России. Спб., 1912. – С.221). У той же час у Бердянському повіті цей показник становив 7%. (Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. – Т.2. – С.680). До речі, цей збірник був знайдений у Софійській бібліотеці М.П.Драгоманова, що свідчить про опрацювання цих матеріалів українським просвітителем при роботі над статтею „Земства и местный элемент в народном образовании” (Дергаль Л.Я. Особиста

бібліотека М.П.Драгоманова у фондах книгозбірні Софійського університету // Зб. Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. – Москва–Запоріжжя, 1991. – С.30-31).

Аналіз порівняльних таблиць у статистичному збірнику А.Г.Рашина дає можливість підтвердити, що наприкінці ХІХ століття Бердянський повіт Таврійської губернії з показником грамотності 7,63% займав третє місце в Російській імперії за кількістю грамотних на 100 душ населення, пропускаючи попереду себе лише Фінляндію – 12% та Прибалтійський регіон – 9% (Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в ХІХ и начале ХХ ст. – Т.37. – М., 1951. – С.26).

Це було досягнуто завдяки спланованій програмі з фінансування, бо варто глянути на кошти, які відпускалися Бердянським земством на устрій шкіл і порівняти його з Мелітопольським повітом, кращим після Бердянського у Таврійській губернії, щоб різниця між фінансуванням шкіл обох названих повітів стала зрозумілішою. Так, на народну освіту асигновано від земств:

У Бердянському повіті	У Мелітопольському повіті
1872 році 26,427 крб.	1872 – 6,902 крб.
1875 –//– 38, 360 крб.	1875 – 5,789 крб.
1876 –//– 40, 005 крб.	1876 – 7, 627 крб.
Всього за 3 р. – 104, 792 крб.	20,318 крб.

(Соич А. Исторический очерк развития народных училищ Таврической губернии // Народная школа. – 1882. – №3. – С.36).

Ще відчутніша ця різниця при розгляді питання фінансування однієї школи в названих повітах Таврійської губернії. У 1876 році в Бердянському повіті було 74 школи з допомогою від земства. На одну школу витрачалося приблизно 557 крб., у той же час у Мелітополі ця сума складала – 231 крб. Якщо розглянути порівняльну таблицю витрат цих земств на навчальні посібники, то різниця стає ще більш значущою. У Бердянському повіті з 1875 року на цей предмет витрачали кожний рік – 4000 крб., що до 1880 року включно складало – 20000 крб.; в Мелітопольському повіті ці витрати становили – 400 крб., а за 5 років було витрачено 2000 крб. (Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908. – С.682; Сборник постановлений Мелитопольского уездного собрания. – 1886 – С.43-44).

Доречно зазначити, що на значні кошти, які витрачало Бердянське земство на народну освіту, неодноразово вказували чиновники з Петербурга у своїх звітах про наслідки перевірки земських шкіл півдня України. Так, у загальному нарисі стану народних училищ Таврійської губернії за 1892 рік вказано, що найбільший вкладник у розвиток народної освіти в Таврійській губернії – Бердянське повітове земство. „Це земство витрачає великі суми на народну освіту для поліпшення шкільної справи, яка в звітному році була близько 93 тис.крб.». Якщо порівняти витрати інших земств Приазов'я в

зазначеному періоді, то бачимо такі дані: Мелітопольське земство витратило – 57 тис.крб., а Дніпровське – 51 тис.крб. (Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1892 г. – Бердянск. Типография Э. Кылиус и К., 1893. – С.80, 158-159).

Таким чином, значне фінансування народної освіти в Бердянському повіті – це незаперечний факт прогресивної діяльності членів земств у другій половині ХІХ століття. Крім того, уважніше знайомство з досить цікавим документом „Очерки деятельности Бердянского уездного земского собрания Таврической губернии по народному образованию (1866-1896 гг.)”, який був серед інших експонатів на Нижегородській виставці 1896 р. і одержав диплом 2-го розряду та Стокгольмській промисловій виставці 1897 р. („Благодарственный диплом”), дає змогу детальніше простежити, на що саме витрачали кошти члени Бердянського земства.

У Бердянському повіті земство розпочало свою роботу згідно з „Положенням про земські установи” в 1866 році. Перші земські збори було скликано 10 вересня того ж року і вже 16 вересня на обговорення зборів було винесено питання про народну освіту в повіті.

Цілком природно, що, починаючи реалізувати свої обов’язки та права з розвитку народної освіти в повіті, земські збори поцікавились, у якому стані знаходилася ця справа на той час. З’ясувалось, що ніяких певних відомостей з цього питання перші збори не мали. Коли ж, за постановою цих зборів, до чергової сесії 1868 року належні відомості були одержані через волосні правління на місцях і за допомогою повітової шкільної ради, то виявилась дуже сумна картина: на 150 тис. населення, при наявності 150 селищ, у повіті налічувалось лише 15 шкіл, у яких ніби-то навчалось 668 хлопчиків та 86 дівчаток. Щоб мати хоча б наближене уявлення про те, якими були ці школи, наведемо декілька характерних фактів з повідомлень волосних правлінь:

1. Кількість учнів показана скрізь, а в графі, де слід було назвати керівника („наставника”), якими були в усіх школах місцеві батюшки з платнею від 50 до 120 крб. на рік, а помічниками – д’ячки, що отримували за це від 35 до 70 крб., зроблено помітку: „керівника немає, переведено до іншої парафії”; або: „навчання не проводилося через невисилку Палатою Державних Коштів грошей”. Треба сказати, що ці так звані „штатні школи Міністерства Державного Майна” утримувались на кошти, що їх присилала Палата Державного Майна, в розмірі на школу від 135 до 275 крб. на рік.

2. Друге волосне правління інформує: „школа хоч і існує, та через слабкі заняття батьки не мають змоги вчити своїх дітей через матеріальні труднощі”, але у звітах зазначена кількість учнів; крім того, названо прізвище „наставника”, який одержує 115 крб., а дітей не навчає.

3. А ось витяг зі звіту Голови Повітової шкільної ради, який відвідав у 1867 році всі школи повіту з метою вивчення їх стану:

„Розглядаючи початкові школи повіту та знаючи місцеві заяви мешканців стосовно первісної освіти, я дістаюся висновку, що повіт і місто Бердянськ мають значну потребу в початкових школах... Школи, які існують за попередньої підстави, нараховують за своїми класними журналами

близько 30, 40, 50 і т.д., але насправді їх було не більше 3, 5, 6 хлопчиків, якщо зустрічались школи з учнями із неабияким складом, то це саме ті, які почали користуватися коштами від земств” (Очерки деятельности Бердянского Уездного земства по народному образованию с 1866 до 1896 гг. – Бердянск, 1897. – С.8).

Якщо до сказаного додати й те, що в цих школах, які існували більше на папері, не було підручників (підручником могла бути будь-яка книжка, що потрапила до рук учителя), викладання велося непрофесійно, не було догляду за школами і керівництвом навчально-виховним процесом в них, через що дисципліна практикувалася настільки суворою, що учні „втікали зі школи”, то можна з певністю сказати, що стан народної освіти на Бердянщині на час утворення там земських установ у повній мірі являв собою „неорану ниву”.

Перші земські збори Бердянського повіту за справу народної освіти взяли з великою енергією, яка не лишала членів земства і в подальшій їхній роботі.

Починаючи організацію народних шкіл у повіті, земство вирішило в першу чергу забезпечити нові школи підготовленими педагогічними кадрами. Спеціальних педагогічних закладів на той час ще не було, і земські збори 1866 року ухвалили: „Надіслати цього ж року до Бердянської повітової школи на навчання від кожної волості по одному хлопчику, а в наступні роки надсилати стільки, скільки потрібно. Після закінчення ними навчання призначати їх учителями сільських початкових шкіл”. Згідно цієї постанови, першого ж року вступили до повітової школи 11 хлопчиків, у подальші ж роки кількість їх збільшена до п’ятдесяти.

Крім цього, на надзвичайних земських зборах, скликаних у березні 1867 року, було ухвалено: „поряд з навчанням хлопчиків із селян, навчати за кошти земства п’ятох дівчаток-селянок у Бердянській жіночій міській школі з метою підготовки їх до вчительської роботи”.

Виносячи постанови про підготовку вчителів до сільських шкіл із місцевих селян, земство, очевидно, виходило з тих міркувань, що такі вчителі будуть корисні не лише в справі народної освіти, а й у справі внутрішнього громадського життя як інтелігентний елемент на селі, якщо вони, відбувши обов’язковий термін учителювання, побажали б повернутися до свого господарства.

Тут же зазначимо, що в 1871 році відбувся перший випуск Бердянської повітової школи земських учителів у кількості 15 осіб, їх було призначено вчителями і частково – помічниками вчителів у школах повіту. Цікаво, що на 1896 рік, через 25 років після випуску, з цих п’ятнадцяти вчителів у школах Бердянського повіту залишилося лише семеро, а саме: Віхляєв П.І. – Андріївська 1-а школа; Олексенко В.І. – Токмацька 2-а школа; Тараненко І.В. – Константинівська школа; Мириленко І.Л. – Дмитрівська 2-а школа; Тищенко Ф.С. – Н.-Василівська 1-а школа; Денежний Ф.І. – Миколаївська 2-а школа; Саввон Н.Д. – Ново-Троїцька 1-а школа. (Очерки деятельности Бердянского Уездного земства по народному образованию с 1866 до 1896 г.г. – Бердянск, 1897. – С.26-28). Ще через 20 років у списках учителів

Бердянського повіту на 1915-1916 н.р. залишився лише Саввон Наум Данилович, який, очевидно, й був „останній могікан” цієї групи вчителів. (Отчет Бердянской Земской управы по народному образованию за 1915-1916 уч.г. – С.78).

У 1874 році Бердянське земство, з метою поліпшення навчально-виховного процесу у відкритих школах, запросило відомого просвітителя, організатора земських шкіл у Олександрівському повіті Катеринославської губернії барона М.О.Корфа оглянути земські школи Північного Приазов'я. Відомо, що М.О.Корф, проживаючи тоді в Женеві, дав згоду членам Бердянської земської управи і з 24 квітня по 1 травня 1874 року він оглянув 17 з 57 земських шкіл, які були відкриті на кошти земства. М.О.Корф не тільки перевіряв знання вчителів та методи їх роботи, а також провів двадцять два зразкових уроки арифметики, письма, звукового навчання грамоти, пристосовуючи кожен урок до завдань конкретної школи та враховуючи національність учнів.

Виступаючи зі звітом про цю поїздку на засіданні Бердянських земських зборів 27 вересня 1874 року, М.О.Корф зауважив, що „справа в школах могла бути більш правильною, якби вчителі народних шкіл здобували освіту в спеціальних навчальних закладах”.

За активної участі барона М.О.Корфа в Бердянську на кошти земства була відкрита зразкова початкова школа для ознайомлення зі справою кандидатів на вчительські місця, а в Преславі в 1875 році – вчительська семінарія.

Аналіз даних стосовно освіти вчителів на 1 січня 1876 року свідчить, що з 183 учителів та вчительок у 125 земських школах Бердянського повіту було 63 вчителі (35%) з освітою Преславської семінарії, 23 вчительки (19%) мали освіту жіночих гімназій Бердянська, отже, справа щодо забезпечення підготовки вчительських кадрів для Бердянського повіту завдяки зусиллям земства мала тверде підґрунтя.

На березневій надзвичайній сесії 1867 року було також ухвалено:

1). Відкрити в повіті по одній школі на волость, а всього 15 шкіл, з призначенням допомоги на утримання кожної школи по 100 крб. на рік.

2). Визначити потребу в середній освіті, доручити Управі порушити клопотання про перетворення Бердянської повітової школи на прогімназію.

Крім того, земськими зборами сесії 1868 року ухвалено ряд заходів, спрямованих на те, щоб зміцнити старі школи і відкрити якісно нові, а саме:

1). Звернути найсерйознішу увагу на добір учителів і притому з осіб, які б не займали інших посад.

2). Заробітну плату вчителям і постачання шкіл навчальним приладдям взяти на кошти земства, розмір зарплати встановити – 300 крб. (квартирою вчитель забезпечується), на навчальне приладдя виділити по 25 крб. на школу.

3). Відкрити в повіті 30 земських шкіл (правда, із цих 30 шкіл в тому ж році було відкрито лише – 19; решта не були відкриті через відсутність учителів).

4). Відкрити в Бердянську зразкову початкову школу, виділивши на її утримання 1530 крб. на рік.

Із наведених даних бачимо, що Бердянське земство з перших кроків своєї діяльності дуже багато уваги приділяло розвитку народної освіти в повіті.

І коли на сесії 1869 року земські збори обговорювали детальний звіт голови Повітової шкільної ради, який перед тим відвідав усі земські школи повіту і досконало вивчив стан навчально-виховної роботи в них, то зі звіту можна констатувати, що шкільна справа в повіті стає ефективною, а населення починає з прихильністю ставитись до всіх заходів земства у цій справі. Про це свідчить і той факт, що до земства починають надходити від населення прохання про відкриття в селах земських шкіл.

Подібні прохання надходили також із сіл, де вже функціонували земські школи, але йшлося про відкриття другої та третьої школи, незважаючи на недостатню кількість учнів для цього. Ось чому Бердянське земство на засіданні 10 жовтня 1884 року затвердило такі правила відкриття шкіл: „населений пункт у 60 дворів, який може дати не менш як 40 учнів, має право на відкриття земської школи з одним вчителем; якщо ж у селі є вже одна земська школа з одним учителем, то таке село може прохати другого вчителя, якщо у селі не менш 150 дворів і коли кількість учнів буде не менш як 80”. (Очерки деятельности Бердянского уездного земства по н/о (1866-1896). – Бердянск, 1897. – С.18).

Таким чином, сказане уможлиблює дійти висновку, що Бердянське земство затратило багато зусиль, коштів на шкільну справу, і земська школа з її характерними рисами, гуманними основами навчально-виховного процесу, плідотворними наслідками її діяльності, ефективними методами викладання, які були спрямовані на розвиток дитини, настільки стала приваблювати батьків і дітей, що діти „буквально ломилися у двері земської школи, переповнюючи учнями всі школи”. (Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 по 1908 г. – Т.2. – С.672).

Використовуючи всі можливі зусилля щодо розвитку народної освіти в повіті, Бердянське земство не залишило в той же час без уваги питання про розвиток професійної освіти серед населення. В 1883 р. було відкрите в місті Ногайську земське ремісниче училище, на утримання якого повітове земство кожний рік витрачало 1650 крб. В училищі викладались такі ремесла: ковальсько-слюсарне, столярно-бондарне-колесне та малярне.

Зі звіту Бердянської земської управи за 1892 рік також дізнаємося, що четверо викладачів земських шкіл були відряджені на сільськогосподарські курси при Одеському і Херсонському сільськогосподарських училищах за рахунок земства. (Общий очерк состояния нар. Училищ Таврической губернии за 1892 г. – Бердянск: Типография Э.Кылиус и К., 1893. – С.62).

З метою поширення серед населення наукових знань з садівництва та городництва, шовківництва та бджолярства на кошти земства були відкриті постійно діючі сільськогосподарські курси при Преславській вчительській семінарії для вчителів шкіл. Курси працювали з 27 квітня по 6 червня. На їх

облаштування було відпущено в 1896 р. коштів губернського земства – 800 крб., а Бердянського – 1500 крб. У цьому ж році земство запросило відомого російського бджоляра Потіхіна з метою викладання на курсах лекцій з раціонального бджолярства і демонстрації на семінарській пасіці його вмінь. (Сборник постановлений Бердянського уездного собрания с 1866 по 1908 гг., Т.2. – С.646).

Крім цього, земство в 1888 році фінансує при Новофіліпівській школі зразковий бджільник, при цьому безкоштовно розподіляє серед населення і в першу чергу вчителів, бджіл. Цитуємо зі звіту земської управи за цей рік положення, згідно з яким: „із бджільника роздати по вулику бджіл учням, що закінчили курс, для розповсюдження в народі раціональних відомостей з цієї галузі сільського господарства”. (Сборник постановлений Бердянського уездного собрания с 1866 по 1908 гг., Т.2. – С.646).

Повертаючись до питання підвищення кваліфікації вчителів, передусім зазначимо, що Бердянське земство витратило кошти і на відрядження вчителів на учительські з'їзди до Сімферополя, Одеси (1870 р.), і на проведення таких з'їздів у Бердянську (1871, 1883 рр.). Спинимося на порядку денному того учительського з'їзду 1883 року, на якому головував видатний педагог М.О.Корф. Стенограма засідання Бердянського земства 13 жовтня 1883 року свідчить про те, що на проведення з'їзду було витрачено 1998 крб. 70 коп., а сам з'їзд був найприємнішим явищем у житті народної школи, вчителів повіту в 1883 році. (Сборник постановлений Бердянського уездного земского собрания с 1866 г. по 1908., Т.2. – С.764).

На з'їзді обговорювались наступні питання: програми викладання в земських школах повіту; організація вечірніх повторювальних шкіл; організація бібліотек при початкових школах повіту; про термін початку навчання та вік вступу до народних шкіл; про шкільну дисципліну; шкільні опікування; про пенсійну касу для вчителів; службове та матеріальне становище вчителів. З'їзд визнав матеріальне становище вчителів „достатньо забезпеченим”.

Дійсно, Бердянське земство постійно турбувалося про підвищення матеріального становища земських учителів. Ще 13 жовтня 1879 року земствами було встановлено, що вчителям, які тільки приступили до служби, платити початковий оклад – 300 крб., а в подальшому він збільшувався до 400 крб., після цього вчитель мав відпрацювати з таким окладом 5 років, а потім отримував додатково ще 100 крб. через кожні 5 років. (Сборник постановлений Бердянського уездного собрания с 1866 по 1908 г. Т.2 – С.671).

Як було вже сказано, Бердянське земство піклувалося про навчальні посібники для шкіл. Якщо спочатку (1868 р.) земство виділяло для цього по 25 крб. для кожної школи, то вже з 1872 року ця сума була збільшена до 40 крб. Пізніше, згідно з доповіддю управи, земські збори на засіданні 24 жовтня 1876 року виділили на навчальні посібники по 60 крб. Слід зауважити, що з 1898 року для кожної двоштатної школи асигнується на навчальні посібники – 90 крб., а для одноштатної – 60 крб.



Окрема сторінка в освітніх справах Бердянського земства – це відкриття при земських школах бібліотек для учнів, які навчалися, і для тих, хто вчився раніше. Ухвалою повітових земських зборів 1883 року було дозволено при кожній школі відкривати бібліотеку для учнів, підлітків та всього грамотного населення села. Вже на початку 1884 року управою були організовані бібліотеки при 90 земських училищах, на що було витрачено більш як 6 тис. крб. Аналіз звіту Бердянської земської управи за 1896-97 навчальний рік свідчить, що при 123 народних школах були бібліотеки при виділених коштах по 50 крб. кожній. Цікавими в цьому звіті є дані про кількість читачів і книг, які користуються попитом. Так, усього читачів було – 5717, з них учнів – 3426, які раніше вчилися – 2169 і тих, хто не вчився – 122. Всього книг було видано – 55671, з них з відділу богослов'я – 8833, художні – 32794, з історії та географії – 11697, з природознавства – 3402, з сільського господарства – 1098. (Сборник постановлений Бердянського уездного собрания с 1866 по 1908 г., Т.2. – С.671, 672, 642, 643).

З наведених даних видно, що попитом користувалася художня література, а потім з історії, географії та богослов'я. Книги художнього характеру брали діти та підлітки, а книги релігійно-морального змісту замовляли старші читачі.

До всього сказаного слід додати, що Бердянське земство не тільки фінансувало в 1896 р. повністю 138 народних училищ, але й у містах Бердянську, Оріхові, Ногайську на кошти земства утримувалися 18 початкових шкіл та 9 приватних, у повіті – 62 німецькі школи, 19 приватних, 14 шкіл грамоти. Таким чином, народна освіта в Бердянському повіті на цей період забезпечувалася функціонуванням 259 початкових шкіл. Одна школа була на 1194 жителі повіту.

Показовими для нащадків є витрати Бердянського земства за 1896 рік, вони склалися з таких статей:

- асигнування на заробітну плату та допомогу вчителям – 84549 крб. 29 коп.;
- на навчальні посібники – 10638 крб. 89 коп.;
- на опалювання, освітлення для двох земських шкіл у місті Бердянську та селі Ново-Василівка, які утримувалися без допомоги земства – 730 крб.;
- на винагороду вчителям Закону Божого – 4447 крб.;
- на викладання гімнастики в училищах – 953 крб. 33 коп.;
- екстродинарні витрати на випадок відкриття нових шкіл та ін. – 1000 крб.;

Таким чином, утримання 138 училищ коштувало земству на рік – 102318 крб. 50 коп.

Середнє утримання одного училища – 741 крб.

Один учень земської школи обходився земству – 12 крб. 61 коп.

Наведені факти дозволяють зрозуміти причини того, чому наприкінці ХІХ ст. селянське повітове Бердянське земство з показником грамотних на

100 осіб населення 7,63% було попереду не тільки на Україні, а й займало почесне третє місце в Російській імперії.

Отже, збулися передбачення М.О.Корфа, зроблені ним у 1881 р. про величні і багато обіцяючі справи „педагогічного мурашника”, як називав він Бердянське земство. „Педагогічні мурашки” в 1898 році почали фінансувати та готувати експозицію на Всесвітню виставку „Париж – 1900”. На засіданні повітової училищної ради 3 жовтня 1898 року було ухвалено доручити управі підготувати всі необхідні матеріали та кошторис витрат. З весни 1899 року почали готуватися необхідні експонати для Паризької виставки. Вражає перш за все старанність, відповідальність усіх причетних до цієї справи. Для того, щоб скласти картограми і діаграми з народної освіти в повіті, були зроблені статистичні відомості про кількість дітей шкільного віку та кількість грамотних серед дітей і дорослого населення 123 сіл, а також по кожному селу окремо.

Виконували це нелегке завдання, яке обтяжувалося відвідуванням кожного селянського двору, земські вчителі за особливу винагороду. На витрати для збору цих статистичних даних управою було виділено 528 крб. 95 коп. Усі витрати щодо участі Бердянського земства в експонуванні матеріалів з народної освіти на Всесвітній Паризькій виставці 1900 р. становили суму в розмірі 1696 крб. 68 коп. (Сборник постановлений Бердянського уездного собрания с 1866 по 1908 г., Т.2. – С.694-695).

Серед експонатів, надісланих до Франції, були річні звіти, діаграми, наочність, навчальні посібники, що використовувалися в земських школах повіту, письмові роботи учнів, альбоми з фотографіями, плани земських шкіл, зразки шкільного шовковиробництва земського вчителя Іони Фуклева. За експонати, надіслані до Паризької виставки, Бердянське земство одержало вишу нагороду. Про неї повідомив 7 серпня 1900 року завідуючий російським відділом виставки, чиновник особливих доручень при Міністерстві народної освіти Є.Ковалевський. У відповідь на це вітання Бердянська земська управа надіслала Ковалевському Є. до Парижа телеграму такого змісту: „За вашу щирю увагу до інтересів нашого земства на Паризькій виставці земська управа вважає своїм обов'язком висловити Вам глибоку вдячність”. (Сборник постановлений Бердянського уездного собрания с 1866 по 1908 г., Т.2. – С.695).